
ESTUDIOS / STUDIES

NOUS MANUSCRITS DE L'OBRA MÈDICA D'ARNAU DE VILANOVA¹

Sebastià Giralt

Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana,
Universitat Autònoma de Barcelona,
Email: sebastia.giralt@uab.cat
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3977-6722>

Recibido: 14 noviembre 2019; Aceptado: 21 diciembre 2019.

Cómo citar este artículo/Citation: Giralt, Sebastià (2020) "Nous manuscrits de l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova", *Asclepio*, 72(2): p313. <https://doi.org/10.3989/asclepio.2020.14>

RESUM: Aquest article és una primera presentació dels resultats obtinguts en el procés de revisió dels manuscrits de l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova en el marc del desenvolupament de la base de dades Arnau BD dedicada a recopilar els còdexs del corpus atribuït a aquest metge medieval. La nostra revisió ha permès no tan sols reunir en un sol recurs els testimonis coneguts prèviament dels escrits mèdics d'Arnau sinó també descobrir 36 manuscrits amb un o més textos seus que havien passat desapercibuts en els estudis arnaldians anteriors.

PARAULES CLAU: Arnau de Vilanova; humanitats digitals; llatí medieval; manuscrits; medicina medieval

NEW MANUSCRIPTS OF ARNAU DE VILANOVA'S MEDICAL WORKS

ABSTRACT: This article is a first presentation of the results obtained by reviewing the manuscripts of Arnau de Vilanova's medical works in the development of the Arnau BD database, in which the codices of the corpus attributed to this medieval physician are collected. Our review has allowed not only to gather the previously known witnesses of Arnau's medical writings in a single resource, but also to discover 36 manuscripts containing one or more of his texts that had gone unnoticed in the prior scholarship on this author.

KEY WORDS: Arnau de Vilanova; Digital Humanities; Medieval Latin; Manuscripts; Medieval Medicine.

Copyright: © 2020 CSIC. Este es un artículo de acceso abierto distribuido bajo los términos de la licencia de uso y distribución Creative Commons Reconocimiento 4.0 Internacional (CC BY 4.0)

Arnau de Vilanova va ser un autor prolífic en els dos vessants de la seva activitat intel·lectual: la medicina i la filosofia natural d'una banda, i la religió de l'altra. La immensa difusió de la seva obra mèdica durant l'edat mitjana s'evidencia per la gran quantitat de manuscrits conservats avui dia que les transmeten. A més a més, la fama estesa i heterodoxa d'Arnau va atreure un immens nombre de textos apòcrifs, no tan sols sobre medicina i profetisme sinó també sobre altres àmbits més o menys allunyats de la seva dedicació, com ara l'alquímia, l'astrologia o la màgia. Com a conseqüència d'aquesta propagació s'ha conservat una extraordinària abundància de còdexs amb obres del corpus arnaldià i pseudoarnaldià en biblioteques de tot Europa –des de Porto fins a Sant Petersburg, des de Palerm fins a Uppsala– i de Nord-Amèrica. Dins aquest vast conjunt, els manuscrits que transmeten escrits espirituals constitueixen una minoria, atès que la seva circulació va ser llastada per la condemna inquisitorial de 1316 contra diverses tesis i obres arnaldianes.

Quan els estudiosos moderns van començar a interessar-se en el llegat d'Arnau, es van trobar en la necessitat de cercar manuscrits que el conservessin, especialment l'obra espiritual, que no va arribar a la impremta més que excepcionalment, a diferència de la mèdica, impresa diverses vegades durant l'edat moderna. D'ençà que, a les darreres dècades del segle XIX, estudiosos com Marcelino Menéndez y Pelayo (1879) i Barthélemy Hauréau (1881) van emprendre la tasca de treure a la llum manuscrits arnaldians, no n'han deixat d'aparèixer fins a l'actualitat. Així, al llarg del segle XX, a mesura que s'anava ampliant el coneixement d'aquest corpus, es van publicar diversos repertoris dels còdexs que contenen obres d'Arnau, fos en reculls específics per a aquest autor, fos en catàlegs més generals o temàtics: Glorieux 1933-1934 (vol. 1, pp. 418-439) per al conjunt del corpus arnaldià; Carreras 1936, Santi 1987 (pp. 245-277) i Mensa 1994 (pp. 67-76) per a les obres espirituals; Díaz y Díaz 1958 - 1959 (pp. 328-344) per a les obres llatines; Thorndike - Kibre 1963 per a les obres mèdiques i alquímiques; Paniagua 1959 (363-368) i Beaujouan (1972) per a les mèdiques. A més, cal recordar les importants contribucions de Pere Bohigas (1985, pp. 14, 18, 27, 37, 66, 274) i Josep Perarnau (2008), en la localització i identificació de manuscrits arnaldians.

Tanmateix, si ens centrem en el corpus mèdic arnaldià, el principal punt d'inflexió per al coneixement de la seva extensa tradició manuscrita va ser la re-

cerca sistemàtica empresa el 1975 per Luis García Ballester i Michael McVaugh en biblioteques de tot Europa i Nord-amèrica com a continuació de la tasca duta a terme per Juan Antonio Paniagua (Paniagua, 2001; García Ballester, 2001) amb una finalitat ambiciosa: emprendre l'edició crítica de l'obra mèdica d'Arnau, que permetés oferir textos fiables acompanyats d'un estudi aprofundit. Aquesta recerca cristal·litzà en l'elaboració d'un catàleg de manuscrits (García Ballester - McVaugh - Paniagua 1978) que va suposar un avenç extraordinari en el coneixement de la transmissió del corpus mèdic arnaldià i que va constituir el punt de partida per a l'edició dels *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)*, una col·lecció impulsada i dirigida en la seva primera etapa per aquests tres estudiosos i que des de 1975 fins ara ha publicat 22 obres d'Arnau. Es tracta d'un catàleg que roman inèdit perquè es van actualitzant a mesura que es publiquen els *AVOMO*, no solament amb noves referències de manuscrits que s'hi van afegint sinó també amb la discriminació de les obres autèntiques de les apòcrifes que es va realitzant paral·lelament.

En canvi, l'edició de l'obra religiosa ha sofert més vicissituds i no ha estat fins el 2004, amb l'inici de la publicació dels *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOThO)*, dirigits per Josep Perarnau, que sembla haver-se encaminat definitivament (Mensa-Puig, 2018). Com no podia ser d'una altra manera en proporcionar edicions crítiques, cada volum dels *AVOMO* i dels *AVOThO* recull les còpies manuscrites conegudes de les obres que s'hi publiquen i, per tant, resta com a referent fonamental de la seva tradició textual.

Finalment, la complexitat dels seus orígens i de la seva tradició textual ha dificultat la recopilació de manuscrits de les obres alquímiques pseudoarnaldianes. Fins a les recerques d'Antoine Calvet no s'ha desbrossat el camí per al coneixement global d'aquest corpus, un dels més importants de l'alquímia medieval, recopilant i ordenant un gran nombre dels còdexs que el transmeten (Calvet, 2011).

Amb l'arribada de la revolució digital va esdevenir convenient –diríem fins i tot que imperatiu– traspassar els rics resultats d'un segle llarg d'estudis arnaldians a un suport digital a fi de facilitar la feina dels investigadors interessats en Arnau de Vilanova. Amb aquest objectiu l'any 2012 es va iniciar *Arnau DB*, un conjunt de bases de dades dirigides per Sebastià Giralt i Jaume Mensa, sobre el model ja previ de *Llull DB*, dirigida per Anthony Bonner, i en estreta col·la-

boració amb *Sciència.cat*, coordinada per Lluís Cifuentes (Bonner, 2019; Cifuentes, 2012-2019; Giralt, 2017). Evidentment un dels eixos indefugibles d'*Arnau DB* havia de ser la catalogació de manuscrits arnaldians en una base de dades específica. Fins ara hi hem recollit referències a prop de 1200 còdexs que transmeten escrits que van circular sota el nom d'Arnau de Vilanova, siguin autèntics o no, en els àmbits de la medicina, la religió, l'alquímia, l'astrologia o la màgia. La gran majoria d'aquests textos són en llatí i uns quants en català, però també n'hi ha en altres llengües, a saber, hebreu, francès, occità, castellà, italià, anglès, alemany, neerlandès, grec i irlandès.² Naturalment els materials continguts per aquests manuscrits són molt diversos: alguns inclouen un nombre significatiu d'obres atribuïdes a Arnau, altres en canvi solament un breu escrit o alguna recepta. L'abundància de còdexs del corpus arnaldia fa que la introducció de les dades avanci menys ràpidament que no voldríem i que no puguem encara oferir en obert la base de dades sobre manuscrits, com és el nostre objectiu final.

Ara bé, *Arnau DB* no s'ha limitat a recopilar el vast repertori de còpies donades a conèixer pels nostres predecessors sinó que també ha incorporat referències a còdexs anteriorment ignorats en els estudis arnaldians. Les noves addicions han estat possibles, en primer lloc, pels avenços progressius en la catalogació dels manuscrits i en la identificació dels seus continguts, sovint gràcies a la mateixa publicació de les obres dins els *AVOMO*, que ha facilitat la tasca dels mateixos catalogadors. Així mateix, ha estat un factor fonamental per a trobar nous manuscrits la transferència progressiva de les dades a catàlegs online, que permeten la consulta immediata i sense els llargs desplaçaments del passat. I no ens referim únicament als catàlegs de les diverses biblioteques que hostatgen materials arnaldians sinó també els utilísimos repertoris col·lectius, entre els quals destaquen *Manuscripta mediaevalia* per als còdexs alemanys, *Manuscripta.at* per als austríacs, *Manus* per als italians o *Catalogue Collectif de France* per als francesos. Per aprofitar aquests recursos sempre que és possible s'enllacen les fitxes d'*Arnau DB* amb les descripcions dels catàlegs online i, en els casos més afortunats, amb les reproduccions digitals publicades per les biblioteques.

La totalitat de les còpies manuscrites incorporades a *Arnau DB* que no havien estat recollides en els estudis arnaldians previs pertanyen a l'àmbit mèdic i

alquímic. De moment aquest primer treball se centrarà en les obres mèdiques autèntiques d'Arnau de Vilanova i en algunes que podrien tenir un origen proper al mateix autor, tot i que alguns dels còdexs recollits inclouen, a més, textos apòcrifs.

Sens dubte l'obra mèdica d'Arnau amb una circulació manuscrita més àmplia va ser el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, el famós regiment de sanitat dedicat al rei Jaume II que va convertir el mestre de Montpeller en una autoritat en dietètica medieval i moderna. La seva edició (*AVOMO* X.1, pp. 405-406) en recollia 78 còpies, íntegres o no, a les quals se'n van sumar set d'assenyalades per Marilyn Nicoud.³ Ara n'hi afegim catorze més, incloent-hi una que apareix repetida en un manuscrit ja registrat en l'edició.⁴ D'aquesta manera arribem a un impressionant total de 99 còpies llatines conegudes d'aquesta obra. Però la seva extraordinària difusió, tant en la tradició manuscrita com en la impremta renaixentista, no va ser tan sols en llatí, sinó que es va traduir a diverses llengües (Giralt, 2002, pp. 17-21, 105-106; Carré, 2017, pp. 51-61). Més enllà de la seva extensa presència en reculls mèdics, l'interès despertat en lectors profans per aquesta obra que instrueix en llenguatge planer sobre la manera de dur una vida sana s'evidencia tant per la seva traducció a llengües vernacles com per la seva presència en còdexs amb continguts no mèdics, com *M*, en el qual la resta d'escrits són de caràcter religiós. El regiment arnaldia és un perfecte exemple de l'àmplia divulgació de la qual va gaudir la literatura dietètica entre sectors socials ben diversos, més enllà dels professionals de la medicina (Nicoud, 2007, vol. 1, pp. 529-596; Cifuentes, 2006, pp. 39-43; Carré, pp. 67-70). També es va traduir a l'hebreu en tres ocasions. Una d'aquestes traduccions és la d'Israel ben Jucef Caslarí a partir d'una versió catalana abreujada, de la qual es coneixien quatre testimonis manuscrits (Feliu, pp. 2006-2007) i ara afegim *Pr*, que en conté un extret.

La segona obra d'Arnau més difosa van ser les *Medicationis parabole*, una col·lecció d'aforismes que proporcionen normes d'ètica professional i instruccions terapèutiques, de gran interès per als estudiants i practicants de medicina. *AVOMO* VI.1 (pp. 12-15) dona una llista de 46 còpies, que cal incrementar fins a 51 d'acord amb les recollides a *Arnau DB* (*Br, D, Pt, R, S*). Malgrat que a distància, les altres sèries aforístiques arnaldianes també van assolir una notable circulació manuscrita, però es fusionen sovint en la tradició textual i no sempre apareixen ben distingides

als catàlegs. La col·lecció més estesa són els *Aphorismi de memoria*, dels quals es coneixen un total de 37 còpies, després d'afegir-ne sis –*Ae, Du, E, Gu, Mo* i *S*– a les referenciades en l'edició (AVOMO VI.2, pp. 205-216).⁵ Com el *Regimen sanitatis*, aquesta obra va divulgar-se en un cert nombre de còdexs de contingut no mèdic, com *E*, amb textos de caire religiós, a més de ser objecte d'una traducció catalana (Carré, 2017 pp. 317-322), indicis clars que va despertar interès en eclesiàstics o acadèmics per a qui la memòria era una eina clau en la seva activitat intel·lectual. Les còpies dels *Aphorismi extravagantes* arriben a les 22 conegudes, un cop comptades les tres trobades en el marc d'Arnau DB –*Pt, S, Sa*–, mentre que dels *Aphorismi particulares* s'han de sumar quatre nous manuscrits –*D, Gu, S, Sa*– als onze abans coneguts (AVOMO VI.2, pp. 167-182). Finalment, l'inacabat comentari a les *Medicationis parabole* s'ha conservat en pocs manuscrits: en l'edició se n'esmenten dos, ambdós tardans –últimes dècades del segle XV o primeres del XVI– i un d'ells un testimoni fragmentari. Tanmateix, n'hem trobat un més a *S*, força anterior –de la segona meitat del segle XIV–, segons hem pogut constatar amb l'examen d'una còpia digital, tot i que el catàleg (Czifra, 2015: 415) no identifica el comentari sinó tan sols les *Medicationis parabole*. Aquest exemplar ens aporta una novetat molt notable: inclou una part del comentari no transmès pels altres testimonis coneguts d'aquesta obra i que, per tant, no havia aparegut a l'edició dels AVOMO. Es tracta del comentari de vuit paràboles: 3, 4, 9, 13, 19, 20, 21, 23 de la segona sèrie. Així doncs, ara tenim accés al comentari a trenta paràboles, si sumem aquestes a les 22 ja conegudes.

El *De esu carniū* és una altra de les obres més copiades d'Arnau, transmesa gairebé sempre a través de còdexs amb continguts espirituals, amb alguna excepció com *L*, un manuscrit mèdic. La seva circulació en àmbits religiosos no és sorprenent, atès que s'hi justifica la bondat de la dieta vegetariana dels cartoixans amb arguments mèdics. A més dels 25 testimonis conservats i dos de destruïts a la segona guerra mundial recollits en l'edició (AVOMO XI, pp. 77-107), cal comptar-ne sis més, dos d'ells de fragmentaris, que fan pujar el recompte a 33 còpies registrades.⁶

La senzillesa de la *Practica summaria*, un compendi de tractaments breus per a malalties freqüents dedicat a un prior de Nimes, li va donar també una considerable difusió (Giralt, 2011-2013): se'n coneixen 23

còpies, després de trobar-ne dues més en el marc d'Arnau DB (*D, De*).

En el *De consideracionibus operis medicine* Arnau combina l'exposició teòrica sobre la indicació terapèutica de Galè amb la pràctica de la flebotomia, que empra com a exemple. Aquest biaix pràctic li va assegurar difusió: als setze testimonis que se'n coneixien (AVOMO IV, pp. 123-129) s'ha d'afegir *D*, a banda del Vat. Ross. 672⁷. En canvi, tractats exclusivament teòrics van circular menys: del *De humido radicali*, una exposició de filosofia natural sobre el fluid corporal de la humitat radical, fonament de la vida, resten deu còpies conegudes, dues més de les registrades a AVOMO III (pp. 75-76): *A* i *Dr*. El mateix nombre que les conservades del *De dosi tyriacalium medicinarum*, sobre la naturalesa i la dosificació de la triaga, el més famós dels antidòts. A més del Vat. Ross. 672, s'hi han d'incloure *D* i *A* entre els còdexs que el transmeten.

Entre els escrits més breus, el més copiat és un tractament o *consilium* destinat a un pacient de poagre, el *Regimen podagre*, que es conserva en deu manuscrits coneguts, un més dels recollits a Giralt 2002 (*De*). També cal augmentar en una (*T*) les tres còpies conegudes del *Regimen Almarie*, un opuscle que aconsella un seguit de mesures per mantenir la salut dels exèrcits en campanya (AVOMO X.2, pp. 126-130).

De les traduccions realitzades per Arnau de l'àrab al llatí no hi ha dubte que el *De viribus cordis* d'Avicenna, amb unes 55 còpies registrades dins Arnau DB –quatre més de les esmentades en García Ballester - McVaugh - Paniagua 1978 (pp. 29-30) i Peterson 1993 (pp. 77-80), a saber, *Bx, Ef, H, La*– és la més difosa amb diferència. Segueix el *De rigore, tremore, iectigatione et spasmo* de Galè amb 20 manuscrits, tots inclosos dins AVOMO (XVI, pp. 39-45). Pot sorprendre que una traducció de Galè tingués tan poc ressò. Cal atribuir-ho, segons Michael McVaugh (AVOMO XVI, pp. 22-48), al fet que ja circulaven altres textos que parlaven d'aquests quatre tipus de moviments involuntaris del cos humà. Tant el *De viribus cordis* com el *De rigore* van expandir la seva circulació amb la impremta, el primer de manera molt més intensa i duradora (Giralt, 2015). D'altra banda, del *De medicinis simplicibus* d'Abū-l-Şalt cal incrementar fins a setze (amb *Er*) els quinze manuscrits recollits a AVOMO XVII (pp. 28-38).

Per acabar val la pena revisar la tradició textual d'algunes de les obres més destacades amb autoria

discutida, començant per l'*Antidotarium*, una col·lecció de fórmules farmacèutiques de la qual només es considera autèntica la primera part de la introducció. El recull podria haver estat preparat pel metge aragonès Pero Cellerer, deixeble d'Arnau, reaprofitant materials del seu mestre, segons McVaugh 1995. L'antidotari va tenir una bona difusió: se'n coneixen divuit manuscrits, cinc més dels recollits per McVaugh 1995. A banda de *Pa* i *Va*, cal indicar que *Vt* només en transmet el pròleg, el ms. Metz, Bibliothèque-Médiathèque, 173 està destruït (*Catalogue général* 1879, p. 77) i el ms. Frankfurt del Main, Stadt- und Universitätsbibliothek, Praed. 41, el dona incomplet, si ens guiem per la descripció proporcionada per Powitz (1968, p. 95).⁸ Un altre escrit que hauria estat preparat per Cellerer utilitzant materials d'Arnau és el *De venenis*, un tractat sobre verins del qual es coneixien sis manuscrits (McVaugh, 1995). A més d'aquests testimonis, n'hem trobat un breu extracte sobre substàncies fumigants per fer fugir animals amb aquest interessant encapçalament:

“Istud notabile est receptum de uno tractatu qui intitulatur Citrothenus de tyriaca editus a venerabili magistro Petro Cellerarii, qui dicitur fuisse frater magistri Arnoldi de Villa Nova”.⁹

Aquesta presentació, a parer nostre, reforça la hipòtesi de McVaugh sobre l'autoria del tractat i ajuda a comprendre com el *De venenis* va perdre el nom de Cellerer a favor d'Arnau de Vilanova: tots dos noms apareixen associats en aquest títol, malgrat que aquí Cellerer es considera “germà” del mestre en comptes de deixeble. Com en tants altres casos, el pas següent en la tradició textual seria la desaparició del nom de l'autor desconegut en favor del nom prestigiós.

Quant a la resta d'obres d'Arnau, no hem de fer constar noves troballes de testimonis. Així, restem amb 22 còpies manuscrites del *Speculum medicine*¹⁰, deu del *De intentione medicorum* (AVOMO V.1, pp. 86-95), onze dels *Aphorismi de gradibus*¹¹, nou del *De reprobacione nigromantice ficcionis* (AVOMO VII.1, pp. 201-217), quatre del *De amore heroico* (AVOMO III, pp. 41-42), tres de la *Doctrina Galieni de interioribus* (AVOMO XV, pp. 299-303), una completa i cinc parcials de la *Repetitio super aphorismo Hippocratis Vita brevis* (AVOMO XIV, pp. 183-194), dues del *Commentum super tractatum Galieni De malicia complexionis diverse* (AVOMO XV, pp. 141-146), una del *De parte operativa* (Salmón, 2017) i cap de l'*Expositio super aphorismo Hippocratis In morbis minus* (AVOMO XIV, pp. 47-53), editada a partir del text imprès al Renaixement.

En conclusió, en aquest treball hem recollit un total de 36 manuscrits que no havien estat indicats, fins on nosaltres sabem, en els estudis sobre l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova abans de la seva introducció en *Arnau DB*. Sens dubte el més notable és *D* (1392), que transmet vuit obres autèntiques i dues de dubtoses o apòcrifes, seguit per *S* (segona meitat del segle XIV), amb cinc escrits genuïns. *A* i *De* també contenen un bon nombre de textos arnaldians, tot i que amb menor presència d'autèntics. Alguns dels manuscrits assenyalats aquí poden ser d'utilitat quan s'empren per l'edició dels textos arnaldians que manquen dins els AVOMO. Ara bé, la majoria dels escrits autèntics ja han estat publicats en aquesta col·lecció i l'aparició d'aquestes noves còpies no es pot considerar prou significativa per revisar les edicions ja realitzades, llevat del *Commentum super quasdam parabolis*, perquè *S* pot ser un testimoni millor que els emprats per a l'edició i sobretot perquè aporta el comentari d'alguns aforismes no conservats en altres còpies i, per tant, no inclosos en el text editat. Tanmateix, al nostre parer, ampliar el nostre coneixement sobre els còdexs de l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova contribuirà a fer comprendre millor la seva tradició textual i la seva difusió medieval. En aquest sentit no és improbable que en el futur continuï augmentant el nombre de manuscrits arnaldians coneguts, que eventualment seran introduïts en *Arnau DB*.

MANUSCRITS¹²

A = Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, 455

1360 - 1370. Països Baixos? (Mairhofer 2008, pp. 350-354).

- (Ps.) *De conferentibus et nocentibus*, ff. 43v-45r,
- *De dosi tyriacalium medicinarum*, ff. 45r-46v,
- (?) *De confortatione visus*, ff. 46v-50v,
- *Tractatus de humido radicali*, ff. 50v-56v,
- (?) *De vinis*, ff. 58r-63v,
- (?) *De aquis medicinalibus*, ff. 64r-66r.

Ae = Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, 794

Inicis del segle XVI. Origen incert. (Ausserlechner 2014, pp. 503-505).

- *Aphorismi de memoria*, ff. 42r-42v.

B = Basilea, Öffentliche Bibliothek der Universität, D.I.2

c. 1400. Basilea (HAN 000187713).

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 51r-58r,
- (Ps.) *De conferentibus et nocentibus*, ff. 58v-60r.

Br = Brussel-les, Bibliothèque Royale de Belgique/ Koninklijke Bibliotheek van België, 21105-09

c. 470 (Calcoen 1965-1980, vol. 4, núm. 614).

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 172v-180v
- *Medicationis parabole*, ff. 182r-192v (incompleta).

Bx = Brussel-les, Bibliothèque Royale de Belgique/ Koninklijke Bibliotheek van België, II-1413

1411-1412. Montpellier (Masai - Wittek 1972, núm. 113, làmines 239-240).

- *De pulsibus*, ff. 112r-114r,
- (?) *De simplicibus*, ff. 117r-133r,
- *De viribus cordis*, ff. 133r-143r.
- (Ps.) *De conceptu*, ff. 143v-148r.

C = Colònia, Historisches Archiv der Stadt Köln, W* 16

1455 - 1457 (Vennebusch 1989, vol. 5, pp. 9-16).

- *De esu carniarum*, ff. 131r-132v (extracte).

D = Dillingen, Studienbibliothek, XV 142

1392. Diòcesi de Colònia? (Wunderle 2006, pp. 346-349).

- *Medicationis parabole*, ff. IIr-VIIr,
- *Aphorismi particulares*, f. VIIv,
- *Speculum medicine*, ff. 1r-105r,
- *Practica summaria*, ff. 105v-112v,
- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 113r-124v,
- *De dosi tyriacalium medicinarum*, ff. 125r-127v,
- *Tractatus de consideracionibus operis medicine*, ff. 128r-160r,
- (?) *De vinis*, ff. 160v-170v,
- (?) *De aquis medicinalibus*, ff. 171r-175r.

De = Dessau, Stadtbibliothek, BB 5704. 4º

1460 - 1478. Erfurt i Halberstadt (Fliege 1986, pp. 120-124).

- (?) *De simplicibus*, ff. 24v-38v,
- (?) *Cura puerorum*, f. 257v,
- (Ps.) *De conferentibus et nocentibus*, ff. 332r-336r,
- *Practica summaria*, ff. 338r-342v,
- *Regimen podagre*, ff. 342r-344v,
- (?) *De epilentia*, ff. 345r-v,
- (Ps.) *De causa sterilitatis*, ff. 345v-348r.

Dr = Dresden, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Mscr.**Dresd.C.278**Segona meitat del segle XV (*Manuscripta mediaevalia* < <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31603950> >).

- (?) *De vinis*, ff. 50r-57r,
- *Tractatus de humido radicali*, ff. 248r-279v.

Du = Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek, Ms B 1841465-1481. Renània del nord (*Manuscripta mediaevalia* < <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31181928> >).

- *Aphorismi de memoria*, ff. 44r-45v,
- *De virtutibus coriandri*, f. 45v.

E = Eichstätt - Universitätsbibliothek Eichstätt-Ingolstadt, cod. st 193

. 1475. Suàbia (Hilg 1986, pp. 94-95).

- *Aphorismi de memoria*, f. 386r.

Er = Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, CA 2º 2741430-1439. Origen desconegut. Hildesheim (Schum 1887, pp. 182-183; *Manuscripta mediaevalia* < <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj32205277,T> >).

- *Liber de medicinis simplicibus* d'Abū-l-Şalt, ff. 2r-11v,
- (?) *De urinis*, ff. 14r-15v.

Ef = Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, CA 4º 205

1396 – 1402. Viena i Colònia (Schum 1887: 463-464).

- *De viribus cordis*, ff. 33v-54r.

F = Florència, Biblioteca Riccardiana, Ricc. 125

Segona meitat del segle XIV (*Manus CNMD 191493*).

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, 24r-34v.

Fl = Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburnham 1529

Segle XIV (*Catalogue of the manuscripts 1853*).

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 1r-11v¹³.

G = Greifswald, Geistliches Ministerium, XIII.E.76

1460-1470. Rostock (Pyl 1865, pp. 189-193; *Manuscripta mediaevalia* < <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31275043,T> >).

- *De esu carniun*, ff. 158r-160r.

Gu = Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf., 38.6 Aug. 2°

Segle XV (Heinemann 1898, pp. 163-164; Ventura 2019, pp.159-160)¹⁴.

- *Aphorismi particulares*, ff. 10v-11v/12r-12v (incomplet),
- *Aphorismi de memoria*, ff. 11v-12r.
- (?) *De dieta*, f. 50v.

H = Sevilla, Biblioteca Colombina, 5.5.21

S. XIV (1343). Nord d'Itàlia¹⁵ (Sáez Guillén 2002, pp. 272-277).

- *De viribus cordis*, ff. 62r-70r.

L = Leiden, Universiteitsbibliotheek, Codices vossiani chymici, Q.28

1487. Àrea germànica (Boeren 1975, pp. 170-172).

- (Ps.) *Contra calculum*, ff. 2r-23v,
- (Ps.) *Contra catarrum*, ff. 24r-36v,
- *De esu carniun*, ff. 62v-68v,
- (Ps.) *De epilentia*, ff. 70r-117r.

La = Laon, Bibliothèque Municipale, 414

s. XIII (Libri – Ravaisson 1885, pp. 219).

- *De viribus cordis*, f. 1ss

Ln = Londres, British Library, Burney, 307

British Library, *Online Catalogue of Illuminated Manuscripts* < <http://www.bl.uk/catalogues/illuminated-manuscripts/record.asp?MSID=1495> >

- *De esu carniun*, ff. 155r-156v¹⁶.

Lo = Londres, British Library, Sloane, 282

s. XV. *Explore Archives and Manuscripts* < http://searcharchives.bl.uk/IAMS_VU2:IAMS040-002112628 >

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 107-114r / 117v-118r (incomplet)¹⁷.

M = Maribor, Nadškofijski arhiv, NŠAM 4075, Zbirka rokopisov, Ms 1

Segon quart del segle XIV (Marinič 2012, pp. 223-224).

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 29r-52r¹⁸.

Ma = Madrid, Biblioteca Nacional de España, 9316

Segle XV (*Inventario 1953-2002*, vol. 13, p. 284).

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 1-35v i 37-37v.

Mo = Munic, BSB, Clm 27105

s. XV (Halm 1881, p. 224).

- *Aphorismi de memoria*, ff. 67r-68,
- (Ps.) *De quercu*, ff. 69r-70v.

Pa = Palerm, Biblioteca Centrale della Regione Siciliana Alberto Bombace, IV D 9

Primera meitat del segle XV (*Manus CNMD 51600*).

- *Antidotarium*, ff. 5r-47r.

Pe = Partridge Green, St. Hugh's Charterhouse, cc.12

1475-1476. Alemanya (Ker 1969-2002, vol. 4, pp. 47-51).

- *De esu carniun*, f. 180v (incomplet).

Pr = París, Bibliothèque nationale de France, Hébreu 977

Segles XV-XVI (*Catalogue BnF* < <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc8713q> >).

- *Summa del regiment de sanitat* (hebreu), ff. 41-48v.

Pt = Sant Petersburg, Biblioteka Akademii Nauk, O. 216

S. XV. França (Kisseleva 2005: pp. 78-79)¹⁹.

- *Medicationis parabole*, ff. 108v-128r,
- *Aphorismi extravagantes*, ff. 128r.

R = Roma, Biblioteca Casanatense, 1174 -1, ff. 1r-34v

Segle XIV (*Manus CNMD 16067*).

- *Medicationis parabole*, ff. 1r-34v²⁰.

S = Salzburg, Salzburg Museum (abans Museum Carolino-Augustum), 2171

2a meitat del segle XIV. Nord de França o oest d'Alemanya (Czifra-Lorenz 2015, pp. 473-476)²¹.

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 1r - 24v,
- *Medicationis parabole*, ff. 59r-65v/72r-88v,
- *Commentum super quasdam parabolas*, ff. 59r-65v/72r-75r,
- (Ps.) *Tabule que medicum informant*, ff. 65v-72r,
- *Aphorismi particulares*, ff. 89r-92v/93v-97v,
- *Aphorismi de memoria*, ff. 92v-93v,
- *Aphorismi extravagantes*, ff. 97v - 98v.

Sa = Salzburg, Universitätsbibliothek, III 67

1476. Salzburg (Universitätsbibliothek Salzburg < <http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/handschriften/MIII67.htm> >).

- *Aphorismi particulares*, ff. 451r-455v,
- *Aphorismi extravagantes*, ff. 455v-456r,
- (Ps.) *De cautelis medicorum* (fragment), f. 460v.

Sb = Salzburg, Erzabtei St. Peter, Benediktinerstift, a.VI.17

c. 1483. Baviera/Àustria (*Manuscripta.at* < http://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=8761 >).

- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ff. 87r-99v.

T = Trento, Biblioteca Comunale, BCT1-1586

Segona meitat del segle XIV (*Manus CNMD 245544*).

- *Regimen Almarie*, ff. 223r-223v.

V = Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 5512

1436. Breslau (Unterkircher 1971, pp. 143-148).

- (Ps.) *De conferentibus et nocentibus*, ff. 207r-208v,
- (?) *De vinis* (incomplet), ff. 208v-212v,
- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (incomplet), ff. 212v-220r,
- (Ps.) *De quercu*, ff. 238r-240r.²²

Vi = Viena, Österreichische Nationalbibliothek, 5522

1330 -1339 (*Manuscripta.at* < http://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=13621 >).

- (Ps.) *De iudiciis particularibus pertinentibus ad medicinam*, ff. 54v-56r,
- *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (incomplet), 66r-74v.

Va = Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1153

1358. París (Schuba 1980, pp. 110-111).

- *Antidotarium*, ff. 49v-76r.

Vt = Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1251

1463-1464. Pàdua (Schuba 1980, pp. 286-290).

- *Antidotarium*, ff. 98v-99r (només el pròleg. Anònim).

NOTES

- 1 La recerca que ha fet possible aquest treball ha rebut el suport de tres projectes finançats pel Ministerio de Ciencia e Innovación i el Ministerio de Economía y Competitividad: Arnau de Vilanova Digital, PID2019-104308GB-I00, Corpus digital de Arnau de Vilanova: filosofía y ciencia en la Corona de Aragón (siglos xiii–xiv), FFI2014–53050-C5–2-P, i l'anterior Corpus digital de la ciencia medieval en la Corona de Aragón y su contexto latino y románico: obras vernáculas, Arnau de Vilanova y Vicent Ferrer. 02. Arnau de Vilanova, FFI2011–29117-C02–02, així com del finançament de la Generalitat de Catalunya (2014 SGR 119 i 2017 SGR 142). Agraïxo a Jaume Mensa la lectura del treball i les seves observacions.
- 2 Agraïm la col·laboració en aquesta tasca de Jordi Bossoms, Maria Cabré, Cristina Sáez i Mireia Subirana.
- 3 Nicoud 2007 (vol. 2, p. 768-952) proporciona la descripció de nombrosos còdexs que contenen el *Regimen sanitatis*, entre ells set no enumerats en l'edició: Boston, Dr. Harvey Cushing, Ms. 7; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 272, ff. 25r-31v (c. 1400, Staub - Knaus 1979: 103); Londres, British Library, Harley 2268, ff. 139r-148v (segona meitat del segle XV); Nàpols, Biblioteca Nazionale di Napoli Vittorio Emanuele III, VIII.D.50 (s. XV); Tours, Bibliothèque municipale, ms. 797 (destruït a la segona guerra mundial); Tours, Bibliothèque municipale, ms. 1177, ff. 102r-122r (incomplet, s. XV); Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 1159, ff. 236r-249r (1475). Segons hem pogut constatar a partir d'una còpia digital, el primer, actualment ms. New Haven, Harvey Cushing/John Hay Whitney Medical Library (Yale University), 7 Vault, 15v-19r, és en realitat una versió abreujada del regiment arnaldià, que en transcriu passatges seleccionats fins al capítol 16, però no és el text llatí corresponent a l'abreujament conservat en català editat a Carré 2017 (279-315). La datació donada pel catàleg (c. 1300) és massa primerenca si considerem la datació de l'obra original (1305-1308), l'abreujament i l'alteració del nom de l'autor (Raynaldus de Villanova). Tampoc el *Compendium regiminis sanitatis* conservat al ms. British Library, Sloane, 3124, ff. 78v-81v, és la font de la versió abreujada catalana, atès que no té res a veure amb el regiment d'Arnau de Vilanova, malgrat que estigui atribuït a ell, segons hem comprovat amb una inspecció directa.
- 4 *B, Br, D, F, Fl, Lo, M, Ma, S, Sb, V, Vi*. La còpia repetida és Leipzig, Universitätsbibliothek 1471, 257r-270r. Cal afegir-hi també el ms. Salzburg, Salzburg Museum, 862, ff. 72r-81v, emprat en edicions d'altres obres dels *AVOMO*.
- 5 Tenim en compte la identificació donada per Hilg (1994, p. 95) d'aquesta sèrie dins *E i Mo* i hi comptem també el ms. Basilea, Öffentliche Bibliothek der Universität, D.II.4 (1425-1426), segons la descripció de catàleg (HAN 000190751). Aquest còdex no solament inclou els *Aphorismi extravagantes* (ff. 270v-271r) com s'afirma a *AVOMO* VI.2, p. 225, sinó també els *Aphorismi particulares* (ff. 263r-265v//266-270r) i els *Aphorismi de memoria* (ff. 265v-266v), a més d'un extracte del *De venenis* (ff. 271r-271v).
- 6 *C, G, L, Lo, Pe*. A més cal sumar-hi el ms. Oxford, Bodleian, Canon. Misc. 370, 212v-217r: tot i que conegut de fa temps, no s'hi havia identificat aquesta obra fins a Mensa 2014.
- 7 El ms. Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ross. 672, copiat des de 1476 a 1508 pel metge Francesc Argilagues a Itàlia, no va ser emprat en els volums apareguts al principi de la sèrie dels *AVOMO*. Conté aquestes obres del corpus arnaldià: (?) *De vinis*, ff. 5r-14v; *Abbreviatio libri pronosticorum*, ff. 121r-135v; (?) *De aquis medicinalibus*, ff. 70r-74r; *De dosi tyriacalium medicinarum*, ff. 116v-120v; *De medicinis simplicibus*, ff. 121r-135v; (?) *Secreta aut experimenta*, ff. 137r-144r; (?) *Quedam Arnaldi de Villanova*, ff. 144r-146r; *De consideracionibus operis medicine*, ff. 146v-177v; *De humido radicali*, ff. 177v-188v; *Commentum super quasdam parabolas*, 188v-192v (Arrizabalaga 2007; Giralt 2002, pp. 28 i 68).
- 8 Aquest còdex, de la segona meitat del segle XV, ja ha estat utilitzat en l'edició dels aforismes arnaldians (*AVOMO* VI.2, pp. 168, 206, 224).
- 9 Efectivament hem comprovat que correspon a un passatge del *De venenis* (*Opera* 1520, f. 217). El títol *Cirothenus de tyriaca* també es troba en el ms. Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1100, ff. 267r-281v (Schuba 1981, p. 44).
- 10 *AVOMO* XIII, pp. 75-89. Hi apareix esmentat *D*, després que fos incorporat a Arnau DB.
- 11 Als emprats en *AVOMO* II, pp. 139-143, després es va afegir el ms. Sevilla, Colombina, 5-1-45, ff. 143v-145r.
- 12 La descripció dels continguts només inclou els escrits del corpus arnaldià. Indico amb un interrogant les obres de les quals es discuteix l'autoria i amb Ps. les apòcrifes.
- 13 Descripció completada a partir de la inspecció de la còpia d'un microfilm.
- 14 Les descripcions citades només identifiquen els *Aphorismi particulares*. La inspecció d'una còpia digital ha permès comprovar que els *Aphorismi de memoria* estan inserits dins els *Particulares* i que aquests últims només arriben fins el quart de la segona sèrie.
- 15 Un dels escrits va ser copiat a Bolonya el 1343. El còdex va ser comprat a Milà el 1531.
- 16 Examinat el còdex, hem comprovat que l'escriptura del *De esu carniū* és posterior a la de la resta del manuscrit perquè hi va ser copiat aprofitant els fulls en blanc que quedaven. La datació del segon o tercer quart del segle XIII donada per la descripció de la British Library no afecta, naturalment, aquest afegit.
- 17 Aquesta còpia, que he pogut examinar directament, és inserida dins un tractat confegit a partir de la unió de diverses obres d'autors diferents sota el títol d'*Opus de regimine sanitatis et de dieta secundum Ysaac, Avicennam et Constantinum*. Per tant, el nom d'Arnau hi és omès. Hi falta el principi per la pèrdua de fulls i el penúltim queda interromput per un passatge extret del *Pantegni* de Constantí però després es reprèn el regiment arnaldià amb el capítol final de les hemorroides.

- 18 Agraeixo a Lilijana Urlep (Nadžkofijski arhiv Maribor) haver-me proporcionat la descripció d'aquest manuscrit.
- 19 Agraeixo aquesta informació a Michael McVaugh.
- 20 El colofó d'aquesta còpia dona la data i lloc de l'obra, coincidint amb altres manuscrits: Montpeller, 1300.
- 21 La descripció ha estat completada amb l'examen d'un còpia digital.
- 22 Descripció completada a partir de l'examen d'una còpia digital.

BIBLIOGRAFIA

- Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera.
- II. *Aphorismi de gradibus*, a cura de Michael R. McVaugh (1975).
- III. *De amore heroico / De dosi tyriacalium medicinarum*, a cura de Michael R. McVaugh (1985).
- IV. *De consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*, a cura de Luke Demaitre i Pedro Gil-Sotres (1988).
- V.1. *De intencione medicorum*, a cura de Michael R. McVaugh (2000).
- V.2. *Tractatus de humido radicali*, a cura de Michael R. McVaugh, Chiara Crisciani i Giovanni Ferrari (2010).
- VI.1. *Medicationis parabole / Pirqué Arnau de Vilanova*, a cura de Juan Antonio Paniagua, Lola Ferre i Eduard Feliu (1990).
- VI.2. *Commentum in quasdam parabolas et alias aphorismorum series*, a cura de Juan Antonio Paniagua i Pedro Gil-Sotres (1993).
- VII.1. *Epistola de reprobacione nigromantice fictionis*, a cura de Sebastià Giralt (2005).
- X.1. *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, a cura de Luis García-Ballester, Michael R. McVaugh i Pedro Gil-Sotres (1996).
- X.2. *Regimen Almarie*, a cura de Michael R. McVaugh i Lluís Cifuentes (1998).
- XI. *De esu carniū*, a cura de Dianne Bazell (1999).
- XIII. *Speculum medicine*, a cura de Michael R. McVaugh (2018).
- XIV. *Expositio super aphorismo Hippocratis In morbis minus / Repetitio super aphorismo Hippocratis Vita brevis*, a cura de Michael R. McVaugh i Fernando Salmón (2014).
- XV. *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse / Doctrina Galieni de interioribus*, a cura de Luis García-Ballester, Eustaquio Sánchez Salor i Richard Durling (1985).
- XVI. *Translatio libri Galieni de rigore et tremore et ictigatione et spasmo*, a cura de Michael R. McVaugh (1981).
- XVII. *Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus*, a cura d'Ana Labarta, José Martínez Gázquez, Michael R. McVaugh, Danielle Jacquart i Lluís Cifuentes (2004).
- Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, opera nuperrime revisa* Lió, Guillaume Huyon, 1520.
- Arrizabalaga, Jon (2007), "De la copie à l'édition: Francesc Argilagues et les manuscrits médicaux aux premiers temps de l'imprimerie (fin XVe-début XVIe siècle)", *Médiévales: Langue, Textes, Histoire*, 52, pp. 119-134.
- Ausserlechner, Petra; Neuhauser, Walter; Ohlenschläger, Alexandra; Schretter, Claudia; Stampfer, Ursula (2014), *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Innsbruck. Teil 8: Cod. 701-800*, Viena, Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Beaujouan, Guy (1972), "Manuscrits médicaux du Moyen Âge conservés en Espagne", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 8, pp. 161-221.
- Bohigas, Pere (1985), *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Bonner, Anthony, dir. (2002-2019), *Base de dades Ramon Llull*, Centre de Documentació Ramon Llull (Universitat de Barcelona) < <http://www.ub.edu/llulldb> > [consultat el 6/9/2019].
- Calcoen, Roger (1965-1980), *Inventaire des manuscrits scientifiques de la Bibliothèque royale Albert 1er*, Brussel-les, Bibliothèque royale - Centre national d'histoire des sciences.
- Calvet, Antoine (2011), *Les œuvres alchimiques attribuées à Arnaud de Villeneuve: grand œuvre, médecine et prophétie au Moyen-Âge*, Paris - Milà, S.É.H.A. - Archè.
- Carré, Antònia (2017), "Introducció". Dins: Arnau de Vilanova, *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó - Aforismes de la memòria*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 21-176.
- Carreras Artau, Joaquim (1936), "Les obres teològiques d'Arnau de Vilanova", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12, pp. 217-231.
- Catalogue BnF Archives et manuscrits*, Bibliothèque nationale de France < <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr> > [consultat el 6/9/2019].
- Catalogue Collectif de France*, Bibliothèque nationale de France < <https://ccfr.bnf.fr> > [consultat el 6/9/2019].
- A Catalogue of the Manuscripts at Ashburnham Place*, Hans Francis Hodgson, Londres, 1853.
- Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements, série in-4°* (1879), Paris, Imprimerie nationale, t. 5.
- Cifuentes i Comamala, Lluís (2006), *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona - Palma, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears.

- Cifuentes i Comamala, Lluís, coord. (2012-2019), *Sciència.cat DB*, Barcelona, Universitat de Barcelona < <https://www.sciencia.cat> > [consultat el 6/9/2019].
- Czifra, Nikolaus - Lorenz, Rüdiger (2015), *Katalog der mittelalterlichen Handschriften in Salzburg: Stiftsbibliothek Mattsee, Archiv der Erzdiözese Salzburg, Salzburger Landesarchiv, Archiv der Stadt Salzburg, Salzburg Museum*, Viena, Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Díaz y Díaz, Manuel (1958-1959), *Index scriptorum Latinorum medii aevi Hispanorum*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- Feliu, Eduard (2006-2007), "Les traduccions hebrees del Reglament de sanitat d'Arnau de Vilanova", *Tamid*, 6, pp. 45-141.
- Fliege, Jutta (1986), *Die lateinischen Handschriften der Stadtbibliothek Dessau: Bestandsverzeichnis aus dem Zentralinventar mittelalterlicher Handschriften (ZIH)*, Berlín, Deutsche Staatsbibliothek.
- García Ballester, Luis (2001), "El «Proyecto Arnau»: origen y gestión". Dins: Arrizabalaga, Jon (ed.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (1975-2000): 25 anys d'un projecte internacional*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans: Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, pp. 13-21.
- García Ballester, Luis; McVaugh, Michael; Paniagua, Juan Antonio (1978), *Catálogo de incipits de los manuscritos médicos latinos atribuidos a Arnau de Vilanova*, inèdit, Granada.
- Giralt, Sebastià (2002), *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona.
- Giralt, Sebastià (2002), "The consilia attributed to Arnau de Vilanova", *Early Science and Medicine*, 7/4, pp. 311-356.
- Giralt, Sebastià (2011-2013), "Cap a l'edició crítica de la *Practica summaria* d'Arnau de Vilanova", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 30, pp. 255-291.
- Giralt, Sebastià (2015), "Les traduccions atribuïdes a Arnau de Vilanova en la impremta moderna", *Medievalia*, 18/1, pp. 175-188.
- Giralt, Sebastià (2017), "Un recurs online per a la recerca i la divulgació sobre un autor medieval: *Arnau DB. Corpus digital d'Arnau de Vilanova*". Dins: Villa, Jesús de la - Falque, Emma - González, José, Francisco - Muñoz, M. José, *Conuentus classicorum. Temas y formas del Mundo Clásico / Temas i formes del Món Clàssic*, Madrid, SEEC, vol. 2, pp. 415-422.
- Giralt, Sebastià; Mensa, Jaume, coord. (2013-2019), "Arnau DB". Dins *Arnau DB. Corpus digital d'Arnau de Vilanova*, Universitat Autònoma de Barcelona < <http://grupsderecerca.uab.cat/arnau/arnaudb> > [consultat el 6/9/2019].
- Glorieux, Paléon (1933-1934), *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*, París, Vrin.
- Halm, Karl; Laubmann, Georg von; Meyer, Wilhelm (1881), *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, vol. 2, 4: *Codices num. 21406 - 27268*, Munic.
- Handschriften Archive Nachlässe (HAN)*, Universitätsbibliothek Basel < <https://www.ub.unibas.ch/han> > [consultat el 6/9/2019].
- Hauréau, Barthelémy (1881), "Arnauld de Villeneuve, médecin et chimiste". Dins: AA.DD., *Histoire littéraire de la France*, París, Imprimerie Nationale, vol. 28, pp. 26-126 i 487-490.
- Heinemann, Otto von (1898), *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel, Zweite Abtheilung: Die Augusteischen Handschriften III*, Wolfenbüttel, Zwissler.
- Hilg, Hardo (1986), *Die Handschriften des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Zweiter Band: Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional (1953-2002)*, Madrid, Ministerio de Educación - Biblioteca Nacional.
- Ker, Neil R. (1969 - 2002), *Medieval Manuscripts in British Libraries*, Londres - Oxford, Clarendon Press, 5 vols.
- Kisseleva, Ludmila (2005), *Catalogue des manuscrits médiévaux en écriture latine de la Bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie de Saint-Petersbourg*, París, CNRS.
- Mairhofer, Daniela; Neuhauser, Walter; Schretter, Claudia; Stampfer, Ursula (2008), *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Innsbruck. Teil 5: Cod. 401-500*, Viena, Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Manus*, Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle Biblioteche Italiane < <https://manus.iccu.sbn.it> > [consultat el 6/9/2019].
- Manuscripta.at*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften < <http://www.manuscripta.at> > [consultat el 6/9/2019].
- Manuscripta mediaevalia*, Staatsbibliothek zu Berlin/Preussischer Kulturbesitz, Deutschen Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte/Bildarchiv Foto Marburg - Bayerischen Staatsbibliothek < <http://www.manuscripta-mediaevalia.de> > [consultat el 6/9/2019].
- Marinič, Dragica; Filipič, Igor; Goličnik, Jože; Golob, Nataša; Urlep, Lilijana (2012), *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofije Maribor = Masterpieces of medieval and renaissance books from the treasury of the Archdiocese of Maribor*, Maribor, Evropski kulturni in tehnološki center.
- Masai, François; Wittek, Martin, dir. (1972), *Manuscrits datés conservés en Belgique, Tome IV: 1401-1440*, Bruxelles - Gand, Éd. Scientifiques E. Story-Scientia.
- McVaugh, Michael R. (1995), "Two texts, one problem: the authorship of the *Antidotarium* and *De venenis* attributed to Arnau de Vilanova", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 14, pp. 75-94.
- Mensa i Valls, Jaume (1994), *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Mensa i Valls, Jaume (2014), "Arnau de Vilanova adversario de Tomás de Aquino: la polémica sobre la conveniencia de conocer los tiempos finales", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 81, pp. 99-138

- Mensa i Valls, Jaume; Puig i Oliver, Jaume de (2018), *L'Institut d'Estudis Catalans i els estudis arnaldians (1907-2016). Discurs de recepció de Jaume Mensa i Valls com a membre numerari de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, llegit el dia 20 de febrer de 2018 ; resposta de Jaume de Puig i Oliver, membre emèrit de la Secció de Filosofia i Ciències Socials*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Nicoud, Marilyn (2007), *Les régimes de santé au Moyen Âge: naissance et diffusion d'une écriture médicale en Italie et en France (XIIIe-XVe siècle)*, Roma, École française de Rome.
- Online Catalogue of Illuminated Manuscripts, British Library < <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts> > [consultat el 6/9/2019].
- Paniagua, Juan Antonio (1959), "La obra médica de Arnau de Vilanova: I. Introducción y fuentes", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica*, 11, pp. 351-401.
- Paniagua, Juan Antonio (2001), "Preliminares del proyecto de edición crítica de la obra médica de Arnau de Vilanova". Dins: Arrizabalaga, Jon (ed.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (1975-2000): 25 anys d'un projecte internacional*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans: Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, pp. 9-12.
- Perarnau, Josep (2008), "Noves dades sobre manuscrits 'espirituals' d'Arnau de Vilanova", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 27, pp. 351-424.
- Peterson, Kristin Elizabeth (1993), *Translatio libri Avicennae De viribus cordis et medicinis cordialibus Arnaldi de Villanova*, Tesi doctoral, Cambridge, MA, Harvard University.
- Powitz, Gerhardt (1968), *Die Handschriften des Dominikanerklosters und des Leonhardstifts in Frankfurt am Main*, Frankfurt, Klostermann.
- Pyl, Theodor (1865), *Die Rubenow-Bibliothek: Die Handschriften und Urkunden der von Heinrich Rubenow 1456 gestifteten Juristen- und Artisten-Bibliothek zu Greifswald*, Greifswald, Reinhold Scharff.
- Sáez Guillén, José Francisco (2002), *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Colombina de Sevilla*, Sevilla, Cabildo de la Santa, Metropolitana y Patriarcal Iglesia Catedral de Sevilla - Institución Colombina.
- Salmón, Fernando (2017), "Signa quibus cognoscuntur rationes Arnaldi?: Arnau de Vilanova's last years of medical production". Dins: Pantano, Giuseppe (ed.), *Arnaldo da Villanova e la Sicilia. I Convegno Internazionale in memoria di Alessandro Musco (Montalbano Elicona, 7-9 maggio 2015)*, Palerm, Officina di Studi Medievali, pp. 115-126.
- Santi, Francesco (1987), *Arnau de Vilanova: l'obra espiritual*, València, Diputació Provincial.
- Schum, Wilhelm (1887), *Beschreibendes Verzeichniss der Amplonianischen Handschriften Sammlung zu Erfurt*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- Staub, Kurt Hans; Knaus, Hermann (1979), *Bibelhandschriften / Ältere theologische Texte*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Thorndike, Lynn ; Kibre, Pearl (1963), *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America.
- Handschriftenkatalog online, Universitätsbibliothek Salzburg < <http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/webseite/hsskat.htm> > [consultat el 6/9/2019].
- Unterkircher, Franz (1971), *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1401 bis 1450*, Viena.
- Vennebusch, Joachim (1989), *Die theologischen Handschriften des Stadtarchivs Köln*, Colònia - Viena, Böhlau, 5 vols.
- Wunderle, Elisabeth (2006), *Die mittelalterlichen Handschriften der Studienbibliothek Dillingen*, Wiesbaden, Harrassowitz.